

HELENA ŁUCEJKO-DREWNIAK
Poznań

PODSTAWY PRAWNE I ORGANIZACJA SYSTEMU REGLAMENTACJI PIŚMIENICTWA W TRZECIEJ RZESZY

Przejmowanie władzy (*Machtübernahme*) w Niemczech przez narodowych socjalistów na początku 1933 r. rozgrywało się przede wszystkim na płaszczyźnie politycznej, państwowej. W celu nadania temu przedsięwzięciu pozorów legalności naziści zaczęli z całym pośpiechem tworzyć podstawy prawne. Omówił ten proces w swojej fundamentalnej pracy o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy Franciszek Ryszka¹. Naprędce formułowane ustawy i rozporządzenia miały ułatwić Hitlerowi walkę z jego politycznymi przeciwnikami. Ale nowe państwo, w którym miała królować na zasadach wyłączności ideologia nazistowska, musiało również wypowiedzieć wojnę swoim światopoglądowym przeciwnikom. Dlatego też wśród nowych aktów prawnych musiały również znaleźć się takie, których celem było podporządkowanie całokształtu życia kulturalnego nowej władzy, również takie, które dotyczyły interesującej nas sprawy reglamentacji piśmiennictwa.

Nowi władcy Niemiec mieli również do dyspozycji ustawodawstwo z okresu weimarskiego, które w poszczególnych przypadkach, szczególnie w pierwszych dniach władzy hitlerowców, umożliwiała podejmowanie kroków represyjnych wobec opozycji. Przypomnijmy więc pokrótce, jak wyglądała ta sprawa w okresie wcześniejszym, mając na uwadze głównie problem konfiskaty druków.

Obowiązujące w Republice Weimarskiej ustawy oraz przepisy wykonawcze do tych ustaw, umożliwiały władzom sądowym, policyjnym i administracyjnym ingerowanie w sprawy rozpowszechniania druków a nawet ich konfiskatę. Przy konfiskatach powoływano się na polityczną bądź też społeczną szkodliwość publikacji, podlegających zakazowi rozpowszechniania. Szkodliwość polityczną rozumiano dość jednostronnie, co wynikało z klasowego charakteru państwa. W związku z tym zakazy i konfiskaty objęły niemal wyłącznie publikacje, wywodzące się z kręgu politycznej opozycji, głównie opozycji komunistycznej, choć przed przejściem władzy przez Hitlera również i publikacje nazistowskie podlegały dość częstym konfiskatom. Z kolei społecznej szkodliwości dopatrywano się przede wszystkim w dość enigmatycznie pojmowanej literaturze por-

¹ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, s. 151 i n.

nograficznej, godzącej w zasady mieszczańskiej moralności i z tego tytułu szczególnie szkodliwej dla młodzieży. Podstawę prawną dla konfiskat tego rodzaju publikacji stanowiła ustawa o ochronie młodzieży przed literaturą brukową i pornograficzną z dnia 18 grudnia 1926 r.² Ustawa ta przyjęta została przez postępowe środowiska twórcze w Niemczech bardzo krytycznie. Uważano, że może ona stanowić podstawę do nadużywania aparatu cenzury przez państwo.

Kontrola literatury „brukowej i pornograficznej” podlegała w Niemczech weimarskich ministerstwu spraw wewnętrznych Rzeszy. Realizowały ją dwie placówki kontroli (*Prüfstellen für Schund- und Schmutzliteratur*), jedna w Monachium (dla krajów: Bawaria, Wirtembergia, Badenia i Hesja), druga w Berlinie, dla pozostałych krajów wchodzących w skład Rzeszy. Instancją odwoławczą była *Oberprüfstelle für Schund- und Schmutzschriften*, zlokalizowana przy księżnicy *Deutsche Bücherei* w Lipsku, podległej także resortowi spraw wewnętrznych Rzeszy³. Decyzje podjęte przez którąkolwiek z tych placówek miały moc obowiązującą na obszarze całego państwa⁴.

W okresie szczytowego napięcia politycznego w Niemczech, poprzedzającym przejście władzy przez hitlerowców, wydano akty ustawodawcze, zwiększające możliwość ingerencji państwa w zakresie rozpowszechniania druków. Wymienić tu należy przede wszystkim rozporządzenie prezydenta Rzeszy „o zachowaniu wewnętrznego pokoju” z dnia 19 grudnia 1932 r.⁵ wraz z rozporządzeniami wykonawczymi ministrów spraw wewnętrznych i sprawiedliwości Rzeszy⁶ oraz przepisami wykonawczymi wydanymi w poszczególnych krajach Rzeszy⁷. Przepisy te dotyczyły przede

² *Gesetz zur Bewahrung der Jugend vor Schund- und Schmutzschriften vom 18. Dezember 1926.*

³ *Handbuch für das Deutsche Reich.* Berlin 1931, s. 180.

⁴ Podawano je do wiadomości w publikowanych co pewien czas *Listen der Schund- und Schmutzschriften.*

⁵ *Verordnung des Reichspräsidenten zur Erhaltung des inneren Friedens vom 19 XII 1932.* W: *Die Verordnung zum Schutze des deutschen Volkes mit einschlägigen Nebengesetzen und den Ausführungsbestimmungen des Reichs und Preussen unter Berücksichtigung der höchstrichterlichen Rechtsprechung für die Praxis erläutert von Dr. Franz Janich.* Berlin 1933, s. 35 i n. (dalej cytowane w skrócie: F. Janich, *Verordnung...*).

⁶ *Verordnung des Reichsministers des Innern und der Justiz zur Durchführung der Verordnung zur Erhaltung des inneren Friedens vom 20 XII 1932.* W: F. Janich, *Verordnung...*, op. cit., s. 37.

⁷ Np. w Prusach: *Verordnung des Preussischen Ministers des Innern zur Verordnung des Reichspräsidenten zur Erhaltung des inneren Friedens vom 19 VII 1932 (vom 21 XII 1932); Runderlass des Preussischen Ministers des Innern vom 21 XII 1932 zur Verordnung des Reichspräsidenten zur Erhaltung des inneren Friedens.* W: F. Janich, *Verordnung...*, op. cit., s. 39 i n.

wszystkim druków periodycznych. Stanowiły one formalną podstawę dokonywanych konfiskat jeszcze w pierwszych dniach po objęciu władzy przez hitlerowców⁸.

Po przejściu władzy przez Hitlera formalną podstawę do dalszych, szerzej już zakrojonych posunięć represyjnych w dziedzinie wydawania i rozpowszechniania druków stanowiło rozporządzenie prezydenta Rzeszy „o ochronie narodu niemieckiego” z 4 lutego 1933 r.⁹ Paragraf 7 (cz. 1) tego rozporządzenia stwierdzał, że druki, których treść może zagrozić publicznemu bezpieczeństwu i porządkowi mogą ulec policyjnej konfiskacie.

Rozporządzenie prezydenta Rzeszy „o ochronie narodu niemieckiego” mające moc ustawy uzupełniały zarządzenia wykonawcze ministra spraw wewnętrznych Rzeszy¹⁰ oraz zarządzenia władz krajowych, a w Prusach — komisarycznego ministra spraw wewnętrznych, które to stanowisko zajmował w tym czasie H. Göring¹¹. Kolejne rozporządzenie prezydenta Rzeszy „o ochronie narodu i państwa” z 28 lutego 1933 r.¹² zawieszało m.in. zagwarantowane konstytucją prawo swobodnego wyrażania poglądów, co odnosiło się również do publikacji. Oba rozporządzenia prezydenta Rzeszy stanowiły aż do końca hitlerowskich rządów formalną podstawę do wszelkich podejmowanych przez policję konfiskat książek.

Szczegółowe zakazy dotyczące rozpowszechniania określonych tytułów druków jednorazowych oraz wydawnictw periodycznych należały w początkowym okresie — tzn. do momentu podporządkowania tych spraw ministerstwu propagandy i jego agendom — do gestii resortów spraw wewnętrznych oraz sprawiedliwości. Realizowały je w poszczególnych krajach wchodzących w skład Rzeszy krajowe ministerstwa spraw wewnętrznych, w Prusach — pruskie ministerstwo spraw wewnętrznych¹³. Komii-

⁸ Sprawy te omawia bliżej w swojej monografii A. Czarnik, *Prasa w Trzeciej Rzeszy*. Gdańsk 1976, s. 41 i n.

⁹ *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutze des deutschen Volkes vom 4 II 1933*. W: F. Janich, *Verordnung...*, op. cit., s. 13 i n.

¹⁰ Były trzy zarządzenia: pierwsze z 4 II 1933, dwa pozostałe z 7 II 1933. W: F. Janich, *Verordnung...*, op. cit., s. 24 i n.

¹¹ *Preussische Ausführungsverordnung zur Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutze des deutschen Volkes vom 6 II 1933* oraz *Runderlass des Preussischen Ministers des Innern (Kommissar des Reiches) an die Oberpräsidenten und alle Pol. Behörden vom 10 II 1933 betr. Durchführung der Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutze des deutschen Volkes*. W: F. Janich, *Verordnung...*, op. cit., s. 27 i n.

¹² *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutze von Volk und Staat vom 28 II 1933*; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, op. cit., s. 155 i n.

¹³ Połączenie pruskiego ministerstwa spraw wewnętrznych z analogicznym ministerstwem na szczeblu Rzeszy nastąpiło w ramach „polityki ujednoczenia” aparatu państwowego w 1934 r. Kierownikiem tego resortu został Wilhelm Frick.

saryczny minister spraw wewnętrznych w Prusach H. Göring wykorzystywał do tego celu istniejące od 1911 r. przy prezydium policji w Berlinie *Deutsche Zentralpolizeistelle zur Bekämpfung unzüchtiger Bilder, Schriften und Inserate*. Placówka ta prowadziła specjalny wykaz zakazanych druków, tzw. *Polunbi-Katalog*¹⁴. Katalog ten coraz bardziej tracił charakter wykazu zakazanej literatury o treści pornograficznej, obejmując stale wzrastającą liczbę pozycji, których rozpowszechnianie zostało zabronione ze względów politycznych. Odpowiednikiem berlińskiego *Polunbi-Katalog* był na terenie Bawarii wydany przez *Gestapo* w Monachium specjalny wykaz skonfiskowanych i zakazanych do rozpowszechniania druków¹⁵. W 1934 r. „bilans książek zakazanych” wynosił łącznie 4100 tytułów. Znalazły się one na listach sporządzonych przez czterdzieści rozmaitych instytucji¹⁶.

Inicjatorami represyjnych zarządzeń byli z reguły ludzie mało zorientowani na polu literatury czy też innych dziedzin życia kulturalnego. Aby więc ta ogromna maszyna kontroli i represji mogła działać możliwie najbardziej sprawnie, należało dostarczyć urzędnikom oraz funkcjonariuszom policji dokładnych instrukcji. Mieli je opracowywać ludzie fachowo przygotowani do tego zadania.

Dnia 11 marca 1933 r. gabinet Hitlera podjął decyzję o utworzeniu „ministerstwa uświadomienia narodowego i propagandy” (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*); w dwa dni później ukazało się odpowiednie rozporządzenie prezydenta Rzeszy, a 14 marca został zaprzysiężony jako szef nowego resortu Joseph Goebbels. Ustalenie zakresu działania nowego ministerstwa oraz stopniowe poszerzanie jego kompetencji przebiegało nie bez trudności. Odbywało się to kosztem zmniejszania uprawnień innych resortów, zarówno na szczeblu władz Rzeszy jak i poszczególnych krajów. Instancje te, niekiedy dość gwałtownie i z różnym skutkiem, broniły swych dotychczasowych uprawnień¹⁷. W czerwcu 1933 r. Hitler zdecydował, że *PROMI* (powszechnie używany skrót nazwy ministerstwa propagandy) jest odpowiedzialne za wszystkie

¹⁴ D. Aigner, *Die Indizierung des schädlichen und unerwünschten Schrifttums im Dritten Reich*. W: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Bd. IX, Frankfurt 1970, ss. 940 i 948.

¹⁵ *Verzeichnis der polizeilich beschlagnahmten und eingezogenen, sowie für Leihbüchereien verbotenen Druckschriften, herausgegeben von der Bayerischen Politischen Polizei*. W: D. Strohmann, *Nationalsozialistische Literaturpolitik. Ein Beitrag zur Publizistik im Dritten Reich*. Bonn 1968, s. 227 i n. Por. także D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 955 i n.

¹⁶ H. Orłowski, *Literatura w III Rzeszy*. Poznań 1975, s. 29.

¹⁷ Por. B. Drewniak, *Kultura w cieniu swastyki*. Poznań 1969, s. 226 i n., oraz tegoż, *Teatr i film Trzeciej Rzeszy w systemie hitlerowskiej propagandy*. Gdańsk 1972, s. 10 i n.

przedsięwzięcia w zakresie duchowego kształtowania narodu, działania na rzecz państwa, kultury i nauki, informowanie opinii krajowej i międzynarodowej oraz zarządzanie wszystkimi instytucjami służącymi tym celom¹⁸.

Uzyskane uprawnienia sprawiły, że ministerstwo propagandy stało się centralną władzą administracyjną nadzorującą sprawy kultury, mającą odtąd służyć wyłącznie celom hitlerowskiej propagandy. Ministerstwu propagandy podporządkowana została również część spraw związanych z kontrolą piśmiennictwa. Kontrolę tę przejął departament piśmiennictwa (*Abteilung Schrifttum*).

Zakres działania i kompetencje departamentu piśmiennictwa *PROMI*¹⁹ wzrastały stopniowo, zresztą nie bez trudności, podobnie jak stopniowo wzrastała rola i znaczenie ministerstwa propagandy. Do jego podstawowych zadań należało:

- propagowanie niemieckiego piśmiennictwa uznanego za pożądane, poprzez propagandę książek, organizowanie akcji odczytowych oraz spotkań autorskich;
- inspirowanie twórczości, udzielanie piszącym pomocy materialnej i propagandowej;
- nadzór nad działalnością wydawców i handlu księgarskiego, nadzór nad prywatnymi bibliotekami, w tym również bibliotekami zakładowymi i wypożyczalniami książek;
- inspirowanie i nadzór nad kontaktami z zagranicą, wyjazdy niemieckich autorów za granicę, wystawy książek, sprawy tłumaczeń;
- sprawy nagród literackich;
- sprawy związane z zakazami rozpowszechniania publikacji.

Departament piśmiennictwa *PROMI* kierował również działalnością specjalnej placówki: *Reichsschriftumsstelle bei Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* (w skrócie *RSS*), później przekształconej w *Werbe- und Beratungsamt für das deutsche Schrifttum* (w skrócie *We-Be*), której zadaniem była koordynacja posunięć w dziedzinie propagandy zalecanego piśmiennictwa, cenzura prewencyjna oraz niesienie pomocy młodym autorom.

Kolejnym etapem w tworzeniu centralistycznego i „ujednoliczonego” aparatu nadzoru nad życiem kulturalnym stało się utworzenie Izby Kultury Rzeszy (*Reichskulturkammer*, w skrócie *RKK*). Została ona powołana do życia na mocy ustawy rządu Rzeszy z dnia 22 września 1933 r.

¹⁸ H. Brenner, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus*. Reinbek bei Hamburg 1965, s. 42.

¹⁹ Omawia je szczegółowo D. Strohmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 23 i n.

Ustawa ta, podpisana przez Hitlera jako kanclerza rządu Rzeszy i Goebbelsa jako ministra propagandy, upoważniała tego ostatniego do wydania rozporządzeń wykonawczych, lub uzupełnienie już istniejących, których celem miało być określenie struktury organizacyjnej jak i zakresu działania RKK. Ustawa nakazywała utworzenie następujących Izb branżowych²⁰: Piśmiennictwa (*Reichsschrifttumskammer*), Prasy (*Reichspressekammer*), Radia (*Reichsrundfunkkammer*), Teatru (*Reichstheaterkammer*), Muzyki (*Reichsmusikkammer*) i Sztuk Pięknych (*Reichskammer der bildenden Künste*). Wszystkie te Izby branżowe, łącznie z powołaną już wcześniej Izbą Filmową Rzeszy (*Reichsfilmkammer*) działać miały jako organizacje korporatywne, grupujące ludzi działających w poszczególnych dziedzinach życia kulturalnego, pod nadzorem Izby Kultury Rzeszy jako nadrzędnej instancji kontrolującej. Stanowisko prezydenta Izby Kultury Rzeszy objął Goebbels.

Utworzenie Izby Kultury Rzeszy „umożliwiło zbudowanie nader funkcjonalnej bariery, która praktycznie uniemożliwiała publikowanie utworów pisarzom 'niepożądanym', czy to ze względu na swą liberalno-mieszcząską świadomość, czy też pochodzenie”²¹.

Izba Piśmiennictwa Rzeszy²² grupowała w swoich szeregach ponad trzydzieści tysięcy osób, których działalność związana była profesjonalnie z pisaniem, wydawaniem i rozpowszechnianiem książek²³. Przynależność do niej warunkowała możliwość wykonywania zawodu.

Ingerując we wszystkie dziedziny działalności pisarskiej, a także nadzorując cały ruch wydawniczy i aparat księgarski, stała się Izba Piśmiennictwa Rzeszy jedną z najważniejszych placówek kontrolujących niemieckie piśmiennictwo. Firmowała ona również większość fachowych czasopism poświęconych wydawnictwom książkowym²⁴, a także, przynajmniej w początkowym okresie swego istnienia, podejmowała merytoryczne decyzje odnoszące się do zakazów rozpowszechniania książek. Nie miała wszakże w tym zakresie monopolu.

Ważną rolę w akcji „oczyszczania” bibliotek publicznych z tzw. pi-

²⁰ J. Wulf, *Die Bildenden Künste im Dritten Reich*. Gütersloh 1963, s. 96.

²¹ H. Orłowski, *Literatura...*, op. cit., s. 27.

²² Jej prezydentami byli pisarze: Hans Friedrich Blunck a od 1935 r. Hanns Johst.

²³ W 1941 r. liczba członków Izby Piśmiennictwa Rzeszy obejmowała około 35 tys. członków, w tym 5 tys. pisarzy, 5 tys. wydawców, 7 tys. właścicieli księgarni, ponad 10 tys. pracowników zatrudnionych w wydawnictwach i 2,5 tys. właścicieli wypożyczalni książek.

²⁴ M.in.: „Der deutsche Schriftsteller” (Berlin), „Börsenblatt für den deutschen Buchhandel” (Leipzig), „Adresse und Anzeige” (Berlin), „Die Bücherei” (Leipzig), „Die Buchbesprechung” (Leipzig), „Das deutsche Fachschrifttum” (Berlin), „Der Buchhändler im neuen Reich” (München) oraz poufne biuletyny (*Vertrauliche Mitteilungen*) poszczególnych sekcji Izby (*Fachschaft*).

śmiennictwa niepożądanego odegrał aparat państwowy nadzorujący naukę i oświatę. Do wiosny 1934 r. działalność w tym pionie zarządzania nie była scentralizowana, gdyż w poszczególnych krajach wchodzących w skład Rzeszy istniały samodzielne resorty zajmujące się sprawami oświaty, nauki i kultury, a w Prusach — *Der Preussische Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung*.

Przy pruskim ministerstwie nauki, sztuki i oświaty, kierowanym przez Bernharda Rusta, powołano specjalną placówkę doradczą: *Preussische Landesstelle für volkstümliches Büchereiwesen*, która, łącznie z podległymi sobie oddziałami terenowymi (*Staatlichen Beratungsstellen für volkstümliches Büchereiwesen*) przeprowadzała „akcje oczyszczania” bibliotek z tzw. niepożądanego piśmiennictwa²⁵. Podstawą tej działalności była podana po raz pierwszy urzędowo do publicznej wiadomości „czarna lista” obejmująca wykaz zabronionego piśmiennictwa z następujących działów: literatura piękna, polityka, nauka o państwie, historia literatury, historia sztuki, geografia i biografie. Część „czarnej listy” odnoszącą się do literatury pięknej opublikowano w jednym z numerów czasopisma „*Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*” w maju 1933 r.²⁶, wraz z artykułem omawiającym zasady postępowania podczas akcji „oczyszczania” publicznych bibliotek z niepożądanego piśmiennictwa²⁷.

W artykule tym zalecano np. pozostawienie w większych bibliotekach w tzw. „szafach trucizn” pojedynczych egzemplarzy zakazanych książek, motywując to potrzebami natury naukowej²⁸. Należało usuwać zakazane książki stopniowo, uzupełniając powstałe luki przez nowe nabytki biblioteczne piśmiennictwa zalecanego²⁹. To ostatnie uznano nawet za ważniejsze aniżeli sam proces „oczyszczania” bibliotek³⁰.

²⁵ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, *op. cit.*, s. 33 i n.

²⁶ „*Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*” nr 112 z 16 V 1933, s. 357.

²⁷ W. Herrmann, *Prinzipiells zur Säuberung der öffentlichen Büchereien*. Jw., s. 356 i n. Autor artykułu, młody bibliotekarz, uchodził za twórcę tej pierwszej „czarnej listy”. Była ona poszerzeniem *Schwarze Liste I*, wydanej przez *Reichsstudentenführung*, o czym dalej będzie jeszcze mowa. Por. H. Brenner, *Die Kunstpolitik...*, *op. cit.*, s. 43 i n.

²⁸ „Es empfiehlt sich, grundsätzlich von jedem, auch dem gefährlichsten Buch je ein Exemplar in den grossen Stadt-, Haupt-, und Studienbüchereien für die kommende Auseinandersetzung mit den Asphaltliteraten und Marxisten im Giftschränk zu behalten. Dieses gilt vor allem für die wissenschaftlich-marxistische Literatur, die in Volksbüchereien natürlich entbehrlich ist”.

²⁹ „Technisch ist die Säuberung etappenweise, nach Massgabe der möglichen Neuanschaffungen zur Auffüllung der entstehenden Lücken mit deutschem Schrifttum, durchzuführen”.

³⁰ „Wichtiger als die Säuberung ist der Bestandaufbau im Sinne des neuen Deutschlands. Zum Bestandaufbau im nationalsozialistischen und sozialistischen Sinne gehört keinesfalls der patriotische Kitsch.”

Realizując to zalecenie podjęto w pruskim ministerstwie nauki, sztuki i oświaty opracowywanie specjalnych wykazów literatury zalecanej (tzw. *weisse Listen*)³¹. Bibliotekom zabroniono nawet dokonywania innych zakupów, jeśli wcześniej nie wykazały się nabyciem rewizjonistycznych i antykomunistycznych publikacji³².

Podobnego rodzaju działalność prowadziły w innych krajach Rzeszy analogiczne placówki, różniące się jedynie formami organizacyjnymi. Ujednoczenie tej działalności w całej Rzeszy nastąpiło z dniem 1 maja 1934 r., kiedy to w oparciu o rozporządzenie wydane przez prezydenta Rzeszy i kanclerza powołano do życia centralne ministerstwo: *Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*. Dawne *Preussische Landesstelle für volkstümliches Büchereiwesen* przekształcono w „ujednolicone” dla całej Rzeszy *Reichsstelle für volkstümliches Büchereiwesen* z 38 (według stanu z 1937 r.) placówkami terenowymi (*Staatlichen Volksbüchereistellen*). Placówki te kontynuowały akcję „oczyszczania” bibliotek powszechnych z piśmiennictwa niepożądanego — współpracując z departamentem piśmiennictwa *PROMI*, Izłą Piśmiennictwa Rzeszy i *Reichsjugendführung* oraz opracowywały listy piśmiennictwa zalecanego do szerokiego rozpowszechniania. Wykazy literatury zalecanej publikowane były w czasopiśmie „Die Bücherei”³³ bądź też w formie osobnych broszur³⁴.

Wszystkie biblioteki publiczne oraz biblioteki szkolne (łącznie z bibliotekami szkół wyższych) podlegały *Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*. Prowadziło to często do sporów kompetencyjnych z ministerstwem Goebbelsa, którego resort usiłował — jak się okazało — bezskutecznie przejąć pod swój nadzór przynajmniej sieć bibliotek publicznych. Jedynymi osiągnięciami Goebbelsa w tym zakresie było podporządkowanie sobie słynnej ksiąźnicy w Lipsku *Deutsche Bücherei*³⁵ oraz objęcie nadzorem Izby Piśmiennictwa Rzeszy pracowników bibliotek³⁶.

Ustępstwa, jakie Goebbels zmuszony był uczynić na rzecz Minister-

³¹ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 235 i n.

³² B. Drewniak, *Kultura...*, op. cit., s. 12.

³³ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 34.

³⁴ Np. *Reichsliste für kleinere städtliche Büchereien* oraz analogiczne listy dla bibliotek na wsi i w większych miastach. Por. B. Drewniak, *Kultura...*, op. cit., s. 13.

³⁵ Przed 1933 r. *Deutsche Bücherei* podlegała nie resortowi nauki i oświaty lecz ministerstwu spraw wewnętrznych. Por.: *Handbuch für das Deutsche Reich*. Berlin 1931, s. 181.

³⁶ Obie organizacje grupujące pracowników bibliotek: *Der Verband der Deutschen Volksbibliothekare e.V.* i *Der Verein Deutscher Bibliothekare e.V.* włączone zostały w skład Izby Piśmiennictwa Rzeszy.

stwa Rzeszy d.s. Nauki, Wychowania i Oświaty, nie były jedynymi. Szerog uprawnień w zakresie nadzoru nad piśmiennictwem otrzymały również niektóre urzędy w kierownictwie NSDAP bądź też w organizacjach afiliowanych. Wiązało się to z politycznymi aspiracjami niektórych dostojników partyjnych, odpowiadało też metodom stosowanym przez Hitlera w dziedzinie dzielenia kompetencji i uprawnień swoich najbliższych współpracowników.

Przez cały okres hitlerowskich rządów poważną rolę w dziedzinie kontroli piśmiennictwa spełniał aparat partyjny podległy Alfredowi Rosenbergowi. Wynikało to ze szczególnej pozycji Rosenberga jako „głównego ideologa” w ruchu narodowosocjalistycznym. W początkowym okresie Rosenberg działał głównie poprzez podległe sobie hitlerowskie organizacje kulturalne, jak *Nationalsozialistische Kulturgemeinde* i *Kampfbund für deutsche Kultur*. Właśnie ta ostatnia organizacja zajęła się przygotowaniem — jeszcze przed dojściem Hitlera do władzy — wykazów autorów, których książki miały być usunięte z handlu księgarskiego oraz z bibliotek. W 1933 r. akcję tę poparły inne organizacje hitlerowskie a także stowarzyszenie niemieckich księgarzy (*Börsenverein der Deutschen Buchhändler*).

Patronowanie hitlerowskim organizacjom kulturalnym nie zaspokajało jednak ambicji Rosenberga, to też domagał się on od Hitlera zarówno szerszych kompetencji jak i formalnego uregulowania jego pozycji jako „głównego ideologa”. Starania te tylko częściowo zostały uwieńczone powodzeniem. Z dniem 24 stycznia 1943 r. Hitler powierzył mu stanowisko pełnomocnika do spraw światopoglądowych w partii (*Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*). Zakres kompetencji tego nowego urzędu został określony na tyle enigmatycznie³⁷, że stało się to powodem licznych sporów kompetencyjnych nie tylko z administracją państwową ale również z innymi urzędami partyjnymi.

W ramach rosenbergowskiego urzędu pełnomocnika istniał, jako jeden z głównych wydziałów, *Amt Schrifttumspflege* (od 1943 r. *Hauptamt*). Jego statutowym zadaniem była kontrola i ocena piśmiennictwa z punktu widzenia potrzeb szkoleniowych NSDAP. Aby jednak powiększyć zakres swoich uprawnień w dziedzinie kontroli piśmiennictwa, Rosenberg podporządkował sobie również *Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums*, organizację na pół urzędową, założoną w czerwcu 1933 r.

³⁷ Zakres uprawnień podaje: *Organisationsbuch der NSDAP*, München 1943, s. 312 i n.

w Lipsku, a w sierpniu tegoż roku przeniesioną do Berlina. *Reichsstelle* stało się faktycznie jedną z komórek urzędu partyjnego Rosenberga³⁸. Instytucja ta, dysponująca wspólnie z *Amt Schrifttumspflege* olbrzymim sztabem lektorów, dokonywała oceny przedkładanych rękopisów (była więc jedną z ważniejszych komórek cenzury prewencyjnej), wydawała atesty dla książek już wydanych (cenzura represyjna), a nadto prowadziła listy tytułów wydawniczych zalecanych do szerokiego rozpowszechniania.

Swój urząd pełnomocnika *Führera* Rosenberg systematycznie rozbudowywał, m. in. powołując z dniem 8 marca 1935 r. specjalny wydział bibliotekarski, którego zadaniem stała się kontrola księgozbiorów, poradnictwo przy zakładaniu nowych bibliotek oraz przygotowanie specjalnych zestawów książek zalecanych do rozpowszechniania. Tu z kolei wszedł Rosenberg w spory kompetencyjne z ministerstwem B. Rusta. Aparat podległy Rosenbergowi prowadził również prace nad ustaleniem listy „niearyjskich” pisarzy obcych. Ze względu na duże trudności obiektywne, prace te posuwały się bardzo wolno naprzód, w związku z czym urząd Rosenberga dysponował stosunkowo skromnymi informacjami na temat „rasowego” pochodzenia reprezentantów literatury światowej.

Oficjalnymi organami podporządkowanego Rosenbergowi aparatu kontroli nad piśmiennictwem były: miesięcznik „Die Bücherkunde”³⁹ oraz systematycznie wydawany „Jahresgutachtenanzeiger”. Zamieszczały one oceny niemal wszystkich ukazujących się książek — zresztą nie tylko z literatury pięknej — określając ich wartość polityczną, wychowawczą i naukową, a także oceniając walory literackie. W wielu przypadkach oceny te nie pokrywały się z opiniami *PROMI* i *RSK*⁴⁰. Rosenberg, mimo że usilnie się o to starał, nie miał jednak bezpośredniego wpływu na podejmowanie decyzji o konfiskacie książek. Policja musiała się w tej dziedzinie liczyć z decyzjami ministerstwa Goebbelsa⁴¹. Z kolei Goebbels, mimo podejmowanych prób, nigdy nie pozbawił Rosenberga jego uprawnień, w zakresie oceny piśmiennictwa⁴². To rozgraniczenie uprawnień,

³⁸ Informacja D. Strothmanna (*Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 36) mówiąca o tym, że *Reichsstelle* przekształciła się później w *Amt Schrifttumspflege* jest — przynajmniej jeśli chodzi o stronę formalną — niezbyt dokładna. *Reichsstelle* i *Amt Schrifttumspflege* jakkolwiek działały w ścisłej unii, formalnie były placówkami odrębnymi. Por.: *Organisationsbuch...*, s. 312 oraz J. Wulf, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich. Eine Dokumentation*, Gütersloh 1963, s. 203.

³⁹ Wydawany w podległym Rosenbergowi wydawnictwie partyjnym Gauverlag. Bayerische Ostmark, Bayreuth.

⁴⁰ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 244 i n.

⁴¹ Tamże, s. 56 i n.

⁴² D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 968 i n.

świadomie zarządzane i utrzymywane przez Hitlera, było źródłem nieustannych konfliktów.

Do najważniejszych instancji sprawujących kontrolę nad piśmiennictwem z ramienia aparatu partyjnego NSDAP należała również powołana zarządzeniem zastępcy Führera Rudolfa Hessa z dnia 16 kwietnia 1934 r. *Parteiämtliche Prüfungskommission zum Schutze des NS-Schrifttums* (w skrócie PPK). Jej zwierzchnikiem został członek ścisłego kierownictwa partii (*Reichsleitung der NSDAP*) *Reichsleiter* Philipp Bouhler, a bezpośrednim szefem, który kierował pracą sztabu lektorów, Karl-Heinrich Hederich. Do zadań tej placówki — jak podano w zarządzeniu powołującym ją do życia — należała ochrona narodowosocjalistycznego piśmiennictwa przed nadużyciami, fałszowaniem i próbami zniszczenia a także, określenie, czy dana publikacja może być zaliczana do piśmiennictwa narodowosocjalistycznego⁴³. Ze względu na to drugie zadanie, od 1936 r. PPK prowadziła również bibliografię piśmiennictwa, określanego jako narodowosocjalistyczne (*NS-Bibliographie*). PPK wykazywała stałe tendencje do poszerzania zakresu swego oddziaływania, dość ściśle współpracując z aparatem władzy Goebbelsa, ale rywalizując z innymi ośrodkami kontroli piśmiennictwa, szczególnie z urzędem Rosenberga⁴⁴. Do książek kontrolowanych i ocenianych przez PPK należała również ta część literatury pięknej, która była tematycznie poświęcona ruchowi hitlerowskiemu⁴⁵. PPK była organem ściśle autonomicznym; jej postanowienia miały charakter ostateczny i nie podlegały zatwierdzeniu przez jakikolwiek inny organ kontroli⁴⁶.

Aparat podległy Goebbelsowi oraz partyjne urzędy A. Rosenberga i P. Bouhlera były najważniejszymi, ale nie jednymi organami kontroli piśmiennictwa. Poważną rolę spełniały w tej dziedzinie również komórki kontroli w organizacjach afiliowanych NSDAP, przede wszystkim w *Reichsjugendführung*, gdzie już od 1933 r. działała *Reichsjugendbücherei*, zajmująca się oceną książek z punktu widzenia potrzeb wychowawczych hitlerowskiej organizacji młodzieżowej. Instytucja ta, współpracująca ściśle z państwowym i partyjnym aparatem kontroli piśmiennictwa, systematycznie zwiększała zakres swoich zadań, co znalazło odbicie w przeprowadzanych zmianach strukturalnych⁴⁷. W 1935 r. utworzono w ramach *Amt für weltanschauliche Schulung* (był to jeden z wydziałów w *Hauptamt III* w *Reichsjugendführung*) specjalny referat do spraw piśmiennictwa

⁴³ *Organisationsbuch...*, op. cit., s. 337 i n. Tam również schemat organizacyjny.

⁴⁴ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 56 i n. Por. także: D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 967.

⁴⁵ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 45 i n.

⁴⁶ D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 967.

⁴⁷ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 48 i n.

(*Hauptreferat Schrifttum*) a w 1941 r. *Reichsschrifttumsstelle der Hitler-Jugend*⁴⁸. Wyniki cenzorskiej działalności komórek kontrolnych *Reichsjugendführung* ogłaszano na łamach czołowego organu *Hitler-Jugend* „Wille und Macht”.

Kontrolą literatury młodzieżowej zajmowała się również hitlerowska organizacja grupująca w swoich szeregach nauczycieli — *Nationalsozialistischer Lehrerbund*⁴⁹. Działalność jej skupiała się głównie na propagowaniu piśmiennictwa zalecanego do rozpowszechniania wśród młodzieży. Organizacja ta podejmowała również akcje — m. in. na łamach podporządkowanego sobie organu „*Jugendschriftenwarte*” — zmierzające do „ocyszczania” bibliotek młodzieżowych z niepożądanych książek. *NS-Lehrerbund* współpracował ściśle z licznymi organizacjami hitlerowskimi, z aparatem państwowym i partyjnym, szczególnie z urzędem Rosenberga.

Sprawami piśmiennictwa, głównie propagandą książek zalecanych do rozpowszechniania, zajmowały się również inne komórki partyjne, bądź też organizacje podporządkowane kierownictwu *NSDAP*⁵⁰. Wymienić tu trzeba przede wszystkim: *Reichspropagandaleitung der NSDAP* pod zwierzchnim kierownictwem Goebbelsa oraz *Hauptschulungsamt der NSDAP* i *NS-Gemeinschaft „Kraft durch Freude”* (w ramach hitlerowskiej namiastki związków zawodowych — *Deutsche Arbeitsfront*), na czele których stał *Reichsorganisationsleiter* Robert Ley⁵¹.

Kwestia uprawnień do podejmowania decyzji w zakresie konfiskaty książek i innych druków stała się również powodem zatargów z *Gestapo*. Wykazywało ono w zakresie konfiskat szczególnie dużo inicjatywy i opracowywało we własnym zakresie obszerne wykazy piśmiennictwa zakazanego. O rozmiarach konfiskat dokonywanych przez policję może świadczyć liczba 6843 tytułów (blisko 2300 autorów) skonfiskowanych wiosną 1933 r.⁵² Goebbels reprezentował pogląd, że policja posuwała się zbyt daleko podczas akcji konfiskaty książek i domagał się zasięgnięcia opinii

⁴⁸ *Reichsjugendführung, Hauptamt III, Reichsschrifttumsstelle der Hitler-Jugend*. Zakres działania: „*schrifttumspolitische Führung, Lektorat, Büchereiwesen, Reichsjugendbücherei*”. Por. *Organisationsbuch...*, *op. cit.*, s. 451/453.

⁴⁹ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, *op. cit.*, s. 51 i n. *NS-Lehrerbund* był formalnie związany z aparatem partyjnym *NSDAP*, jako organizacja stanowiąca część składową *Hauptamt für Erzieher*, podporządkowanego bezpośrednio *Reichsleitung der NSDAP*. Por. *Organisationsbuch...*, *op. cit.*, s. 252 i n.

⁵⁰ Np. *Oberste SA-Führung, Reichsführer SS, NSD-Dozentenbund, NSD-Studentenbund, Nationalsozialistischer Bund Deutscher Technik* i in. Rozbudowany aparat propagandy i kontroli piśmiennictwa posiadały także siły zbrojne (*Wehrmacht, Waffen-SS*).

⁵¹ *Organisationsbuch...*, *op. cit.*, s. 176 i n. Por. także: D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, *op. cit.*, s. 53 i n.

⁵² Tamże, s. 227.

w „jedynie kompetentnej — jego zdaniem — instancji” — Izbie Piśmiennictwa Rzeszy⁵³.

W oparciu o przepisy wykonawcze ustawy o Izbie Kultury Rzeszy⁵⁴ prezydent Izby Piśmiennictwa Rzeszy wydał 25 kwietnia 1935 r. zarządzenie dotyczące „szkodliwego i niepożądanego piśmiennictwa”⁵⁵. Opublikowano je wraz z załącznikami w osobnej broszurze i ogłoszono w dzienniku urzędowym RSK a do publicznej wiadomości podano w prasie. Paragraf 1 tego zarządzenia głosił:

„Izba Piśmiennictwa Rzeszy prowadzi listę tych książek i pism, które zagrażają narodowosocjalistycznym zamierzeniom kulturalnym. Rozpowszechnianie tych książek i pism przez powszechnie dostępne biblioteki oraz przez handel księgarski, jest w jakiegokolwiek formie (nakłady wydawnicze, sprzedaż w księgarni, sprzedaż wysyłkowa, sprzedaż domokrażna, wypożyczenia biblioteczne itd.) zabroniona”.

Zgodnie z tym zarządzeniem, o wciągnięciu książki lub pisma na listę piśmiennictwa niepożądanego, decydować miał prezydent Izby Piśmiennictwa Rzeszy w uzgodnieniu z ministerstwem propagandy. Zarządzeniu temu nie podlegała literatura naukowa, chociaż na życzenie, bądź też za zgodą ministra Rzeszy do spraw nauki, wychowania i oświaty, na listę piśmiennictwa niepożądanego mogły zostać również wciągnięte prace o charakterze naukowym.

Zgodnie z zarządzeniem z dnia 25 kwietnia 1935 r. Izba Piśmiennictwa Rzeszy wprowadziła nadto specjalną listę książek i pism, które wprawdzie nie kwalifikowały się do całkowitego zakazu, ale których nie wolno było gromadzić w bibliotekach powszechnych ani też udostępniać młodzieży do lat 18. W tym wypadku instancją współdecydującą był również resort nauki, wychowania i oświaty oraz kierownictwo młodzieży niemieckiej (*Reichsjugendführung*)⁵⁶. Wprowadzenie tej listy wiązało się ze zniesieniem ustawy z 18 grudnia 1926 r. w sprawie zakazu rozpowszechniania „literatury brukowej i pornograficznej”. Zniesienie tej ustawy poprzedziło w 1933 r. roztoczenie nadzoru przez ministerstwo Goebbelsa nad działalnością wspomnianych już *Prüfstellen für Schund- und Schmutz-*

⁵³ SA-Magdeburg, Rep. C 48 Ie nr 1146. Pismo PROMI do prezydentów rejencji z dnia 7 III 1934. Por. także: H. Brenner, *Die Kunstpolitik...*, op. cit., s. 51.

⁵⁴ *Erste Verordnung zur Durchführung des Reichskulturkammergesetzes vom 1 XI 1933 § 25.*

⁵⁵ *Anordnung des Präsidenten der Reichsschrifttumskammer über schädliches und unerwünschtes Schrifttum vom 25. April 1935.*

⁵⁶ *Deutsche Bücherei* w Lipsku opublikowała *Liste der für Jugendliche und Büchereien ungeeigneten Druckschriften* po raz pierwszy dopiero w 1940 r. Lista ta obejmowała około 4 tys. tytułów. Jej kolejne, uzupełnione wydanie, ukazało się w 1943 r. D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., ss. 191, 220. Por. także: D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 974.

literatur, a następnie przejęcie pełnego kierownictwa nad tymi placówkami, co nastąpiło w roku następnym⁵⁷. Zlikwidowanie tych placówek oraz zniesienie dotychczas obowiązujących przepisów w sprawie „literatury brukowej i pornograficznej” nastąpiło na mocy ustawy z 10 kwietnia 1935 r.⁵⁸ Wraz z ustawą opublikowano w dzienniku ustaw (*Reichsgesetzblatt*) uzasadnienie tej decyzji⁵⁹.

Nowe przepisy w sprawie „literatury brukowej i pornograficznej” umożliwiły bardziej elastyczne podejście do tego problemu. Jakkolwiek w ogólnych założeniach zwalczana, była przecież literatura pornograficzna wykorzystywana na szeroką skalę w propagandzie antysemitkiej. Również w krajach podbitych, szczególnie w tzw. Generalnym Gubernatorstwie, rozpowszechniano literaturę pornograficzną w celu przyspieszenia rozkładu w podbitym narodzie⁶⁰. Samo pojęcie „literatura brukowa i por-

⁵⁷ D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 949.

⁵⁸ *Gesetz über Aufhebung des Gesetzes zur Bewahrung der Jugend vor Schund- und Schmutzliteratur vom 10. April 1935*. Opublikowana w „Reichsgesetzblatt” 1935, I, s. 541.

⁵⁹ „Das Gesetz zur Bewahrung der Jugend vor Schund- und Schmutzschriften hat, als es im Jahre 1926 erlassen wurde, praktische Bedeutung gehabt. Heute ist es aber sowohl in seinen grundsätzlichen Anschauungen als auch in seinen praktischen Auswirkungen überholt. Der Gedanke, dass man für die Jugend einen besonderen Schutz brauche, geht von der Voraussetzung aus, dass die Erwachsenen die Möglichkeit haben sollen, sich Schund- und Schmutzschriften nach Belieben zu beschaffen. Das ist ein Grundsatz, der dem Gesetzgeber im Jahre 1926 selbstverständlich erschien, der aber mit nationalsozialistischer Weltanschauung nicht vereinbar ist, denn heute verhindert der Staat die Verbreitung von Schund- und Schmutzschriften schlechthin. In der Reichskulturkammer und der zu ihr gehörenden Reichsschrifttumskammer verfügt er bereits über Organe, die die Verbreitung von Literatur, die unter den Begriff von Schund- und Schmutzschriften fällt, verhindern können. Sie sind als Organe des Standes dazu auch besser befähigt als die mehr den Charakter von Polizei- und Zensurbehörden tragenden Prüfstellen, indem sie nicht nur rein negativ verbietend tätig werden, sondern auch positiv auf die Gestaltung des Schrifttums einwirken können. Zudem haben die genannten Körperschaften, falls sich doch einmal die Notwendigkeit ergibt, Werke der Literatur in besonderem Masse jugendlichen Personen unzugänglich zu machen, in den ständischen Anordnungen auf Grund des Reichskulturkammergesetzes ein weit wirksameres Mittel, das zugleich in seiner Anwendung elastischer ist und den Verhältnissen des einzelnen Falles besser Rechnung trägt, als die Vorschriften des Gesetzes dies können. Die Kammern sind daher schon jetzt in der Lage, die Aufgaben der Prüfstellen und der Oberprüfstelle zu übernehmen: sie haben dies auch schon in weitem Umfang getan, so dass die praktische Bedeutung der Tätigkeit der Prüfstellen und der Oberprüfstelle nur noch gering ist. Durch den Fortfall dieser Stellen wird ein unerwünschtes Nebeneinanderarbeiten, wie es bisher nich vorkam, vermieden und überdies für das Reich eine Ersparnis an Kosten erzielt”.

⁶⁰ Wymienić tu można np. pornograficzny miesięcznik „Fala” oraz wydane w dużych nakładach powieści A. Marczyńskiego (*Przygoda w Biarritz*, *Ulubieniec seniorit* itp.).

nograficzna" zostało zresztą rozciągnięte na wiele książek naukowych (np. prace S. Freuda) czy też na dzieła wybitnych pisarzy (np. H. Mann, K. Tucholsky)⁶¹. Literatura określana jako pornograficzna podlegała zresztą ogólnemu zakazowi, dlatego też na tzw. listach młodzieżowych znalazły się przede wszystkim pozycje z literatury przygodowej, nie odpowiadające swą treścią założeniom politycznym nazizmu w dziedzinie wychowania młodego pokolenia.

Pierwsza lista „piśmiennictwa szkodliwego i niepożądanego” wydana przez Izbę Piśmiennictwa Rzeszy⁶² ukazała się w 1936 r. i obejmowała zakazane w hitlerowskich Niemczech druki według stanu z października 1935 r.⁶³ Zawierała ona łącznie 4125 pozycji, z których zdecydowana większość odnosiła się do nazwisk autorów, których cała pisarska twórczość, bądź też poszczególne pozycje książkowe, podlegały zakazowi rozpowszechniania (I. *Einzelschriften*), 227 pozycji odnosiło się do dzieł zbiorowych (II. *Sammelwerke*) a 93 pozycje stanowiły tytuły wydawnictw periodycznych (III. *Zeitschriften*). Lista obejmowała wszystkie zakazane w Niemczech druki, a więc nie tylko literaturę piękną, ale również literaturę polityczną, naukową itd.

Lista ta miała charakter dokumentu ściśle poufnego. Nie wolno jej było udostępniać w całości osobom prywatnym względnie instytucjom, które nie otrzymały w tym celu specjalnych uprawnień⁶⁴. Kompetentne komórki mogły jedynie na jej podstawie udzielać informacji osobom względnie instytucjom zainteresowanym⁶⁵. Lista stanowiła również pod-

⁶¹ D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 187; D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 940.

⁶² Przy opracowaniu tej listy współdziałały również: *Gestapo (Polunbi-Katalog)*, *Parteiamtliche Prüfungskommission*, *Deutsche Bücherei* oraz inne jeszcze instytucje. Por. pismo Stapo-Szczecin z dnia 8 X 1935. WAP-Szczecin, Landratsamt Regenwalde, nr 635. Por. także D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 190 i n. oraz D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 976 i n.

⁶³ *Liste 1 des schädlichen und unerwünschten Schrifttums — Gemäss § 1 der Anordnung des Präsidenten der Reichsschrifttumskammer vom 25. April 1935 bearbeitet und herausgegeben von der Reichsschrifttumskammer. Stand vom Oktober 1935.* Berlin.

⁶⁴ Poza placówkami podległymi resortowi Goebbelsa listę tę otrzymały następujące urzędy i instytucje: *die Oberpräsidenten, die höheren SS- und Polizeiführer, die Regierungspräsidenten, die Reichspostdirektionen, die Wehrkreisbüchereien, Universitätsbibliothekdirektoren i die SD-Hauptausstellen* (za: D. Strothmann, *Nationalsozialistische...*, op. cit., s. 220).

⁶⁵ „Die Liste ist ihres streng vertraulichen Charakters wegen nur innerhalb Ihrer Geschäftsstelle zu verwenden. Sie ist weder Privatpersonen noch Privatvereinigungen irgendwelcher Art als Ganzes zugänglich zu machen. Sie dient nur Auskunftszwecken und ist stets verschlossen aufzubewahren. Sie ist ferner allen amtlichbestätigten Obleuten und Vertrauensleuten der Gliederungen der Kammer innerhalb der Ge-

stawę konfiskat książek dokonywanych przez policję. *Lista nr 1* była systematycznie uzupełniana nowymi tytułami zakazanych publikacji. Uzupełnienia dotyczyły przede wszystkim tych książek, które ukazywały się bieżąco w Niemczech, i już po ich wydaniu zostały uznane za piśmiennictwo zakazane, ale zawierały również tytuły książek, które ukazywały się za granicą a wywodziły się z kręgów niemieckiej emigracji, bądź też dzieła pisarzy innych narodów, którzy demonstrowali swoją wrogą postawę wobec hitlerowskiego reżimu. Uzupełnienia dotyczyły również literatury wydanej przed 1933 r., a dotychczas pominiętej. Informacje o zakazach rozpowszechniania książek przekazywały: Izba Piśmiennictwa Rzeszy bądź też ministerstwo propagandy do *Gestapo*, a stąd kierowano je do terenowych organów administracji państwowej oraz placówek policji politycznej (*Staatspolizeistellen*). Ze względu na stosunkowo dużą liczbę nowych tytułów podlegających konfiskacie — był to okres nasilenia represji — berlińska centrala *Gestapo* wydała trzy uzupełnienia (*Nachträge*) do *Listy nr 1*, według stanów na dzień: 31 marca, 30 kwietnia i 10 czerwca 1936 r. Miały one ułatwić funkcjonariuszom policji dokonywanie konfiskat podczas przeprowadzania kontroli⁶⁶. Podczas konfiskat druków *Gestapo* wykazywało wiele — jak twierdził Goebbels zbyt wiele — inicjatywy. Coraz częstsze zatargi doprowadziły do poważniejszego sporu kompetencyjnego, który musiał rozstrzygnąć sam Hitler. Jego decyzja odpowiadała stanowisku ministerstwa propagandy i Goebbelsa, który uważał ją za osobisty swój sukces. Oficjalne pismo szefa kancelarii Rzeszy z 3 kwietnia 1936 r. stwierdzało, że prawo podejmowania decyzji o zastosowaniu policyjnych konfiskat prasy i książek przysługuje ministerstwu propagandy. Goebbels zadbał o to, aby treść pisma została szeroko rozpropagowana przez prasę. W oparciu o te potwierdzone przez Hitlera uprawnienia, minister propagandy Rzeszy wydał w dniu 7 maja 1936 r. zarządzenie regulujące sprawę konfiskat prasy i książek⁶⁷. Zgodnie z postanowieniami tego zarządzenia, o konfiskatach decydowało wyłącznie ministerstwo propagandy, a *Gestapo* zajmowało się przede wszystkim techniczną stroną realizowania tych zakazów. *Gestapo* posiadało również prawo składania wniosków o rozciągnięcie zakazu na zaproponowane

schäftsstelle der Landesleitung zugänglich zu machen, da diesen Herren Exemplare gesondert nicht zur Verfügung gestellt werden können [...] Vertrauensbrüche werden schwer geahndet." (Pismo RSK z dnia 17 X 1936. W: J. Wulf, *Literatur...*, op. cit., s. 179.

⁶⁶ D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 978. Autorce nie udało się dotrzeć do tych list, wykorzystana natomiast dokumentację policyjną stanowiącą ich podstawę, a znajdującą się w archiwach w Magdeburgu, Szczecinie i Gdańsku.

⁶⁷ Zarządzenie inserowane w aktach: SA-Magdeburg, Rep. C 48 Ie, nr 1146. Część dotycząca prasy przytacza *in extenso* J. Wulf, *Presse und Funk im Dritten Reich. Eine Dokumentation*. Gütersloh 1964, s. 84 i n.

przez siebie tytuły wydawnicze (*Verbotsanträge*). Były one z reguły uwzględniane przez ministerstwo Goebbelsa. Na życzenie Izby Piśmiennictwa Rzeszy, w sierpniu 1936 r. *Gestapo* podjęło w całych Niemczech kontrolę księgarni i wypożyczalni książek w poszukiwaniu piśmiennictwa zakazanego. W akcji tej, która trwała kilka miesięcy, brali udział funkcjonariusze *Gestapo* oraz hitlerowskiej służby bezpieczeństwa — *Sicherheitsdienst*. O jej rozmiarach może świadczyć fakt, że w samym tylko obwodzie regencyjnym Düsseldorf skontrolowano 898 placówek konfiskując ponad 37 tysięcy tomów⁶⁸. Ukarano niektórych właścicieli placówek księgarskich, posiadających piśmiennictwo zakazane⁶⁹. Dyskryminacyjne przepisy dotyczące zakazu rozpowszechniania tzw. literatury żydowskiej — oczywiście z wyłączeniem tych pozycji, które określano jako politycznie wrogie — w zasadzie nie objęły tych placówek wydawniczych, księgarskich i bibliotecznych, które władze hitlerowskie pozostawiły w rękach Żydów. Dla nielicznej ludności żydowskiej w Rzeszy⁷⁰ hitleryzm wprowadził coś w rodzaju kulturalnego getta. Przy ścisłym odseparowaniu od niemieckiego życia kulturalnego — Żydzi nie mogli należeć do żadnej z branżowych Izb wchodzących w skład Izby Kultury Rzeszy⁷¹ — mogły działać pewne żydowskie organizacje kulturalne, zrzeszone w założonym w czerwcu 1933 r. *Kulturbund Deutscher Juden e.V.* Pod ścisłym nadzorem ministerstwa propagandy⁷² działały nieliczne żydowskie placówki kulturalne, głównie w Berlinie, m. in. biblioteki oraz małe księgarnie, niektóre z prawami wydawniczymi. W 1937 r. zarejestrowanych było w Rzeszy 61 księgarni, najwięcej w Berlinie (21), Frankfurtu n. Menem (10) i Wrocławiu (6)⁷³ oraz 27 placówek edytorskich (głównie księgarni z prawami wydawniczymi), z tego w Berlinie — 19, we Frankfurtu n. Menem — 3, we Wrocławiu — 2, w Stuttgarcie — 2 oraz w Monachium — 1⁷⁴. Produkcja tych wydawnictw była minimalna i obejmowała piśmiennictwo żydowskie, które mogło być rozpowszechniane wyłącznie tylko wśród Żydów⁷⁵.

⁶⁸ H. Brenner, *Die Kunstpolitik ...*, op. cit., s. 193.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Według spisu z czerwca 1933 r. w Niemczech żyło 499 682 Żydów, z tego 160 564 w Berlinie. (Za: *Philo-Lexikon*. Berlin 1935, s. 688).

⁷¹ Były nieliczne wyjątki od tej zasady, wymagające wszakże akceptacji Hitlera bądź też Goebbelsa.

⁷² W ministerstwie tym istniała specjalna komórka nadzoru: *Sonderbeauftragter zur Überwachung der geistig- und kulturelltätigen Juden im Deutschen Reichsgebiet*; jej kierownikiem był Hans Hinkel.

⁷³ „Vertrauliche Mitteilungen der Fachschaft Handel” nr 5 z dnia 10 VII 1937.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Żydowskim edytorom nie wolno było jednak wydawać publikacji znajdujących się na liście piśmiennictwa zakazanego. Próby takie żydowscy wydawcy podejmowali,

Do momentu słynnych pogromów w 1938 r., ludność żydowska miała również ograniczone możliwości korzystania z niemieckich placówek kulturalnych. Fakt istnienia odrębnych żydowskich instytucji kulturalnych w Trzeciej Rzeszy władze hitlerowskie wykorzystywały zresztą w akcjach propagandowych, mających przeciwdziałać twierdzeniom o prześladowaniu ludności żydowskiej. Korzystanie z bibliotek niemieckich przez ludność żydowską zostało w listopadzie 1938 r. zabronione, a w lipcu 1941 r. zobowiązano nowe kierownictwa bibliotek do wywieszania specjalnych ogłoszeń informujących o tym zakazie⁷⁶. Pierwsze ograniczenia sprzedaży Żydom książek przez „aryjskich” księgarzy wprowadzono w grudniu 1941 r., co miało zresztą ścisły związek z trudnościami zaopatrzeniowymi na rynku księgarskim⁷⁷. Ostateczny zakaz sprzedaży Żydom książek wprowadzono w czerwcu 1942 r., zobowiązując również placówki księgarskie do umieszczania na drzwiach wejściowych napisu: Żydom wstęp wzbroniony⁷⁸. Drugi nakład listy „piśmiennictwa szkodliwego i niepożądanego” według stanu na dzień 31 grudnia 1938 r.⁷⁹, od strony bibliograficznej znacznie już staranniej opracowany, ukazał się w Lipsku w grudniu 1939 r.⁸⁰ To kolejne wydanie listy obejmowało łącznie 4740 pozycji, w tym 4175 nazwisk autorów, których cała pisarska twórczość (*Sämtliche Schriften*) bądź też poszczególne pozycje książkowe podlegały zakazowi rozpowszechniania, oraz 565 tytułów czasopism i serii wydawniczych⁸¹. Lista ta była ostatnim, pełnym wykazem literatury zakazanej, jaki ukazał się w III Rzeszy. Dla lat 1939 - 1944 ukazywały się już tylko jej uzupełnienia. Publikowała je w formie wydawanych co miesiąc zeszytów⁸², względnie zestawień rocznych⁸³ *Deutsche Bücherei* w Lipsku, w porozumieniu i na zlecenie ministerstwa propagandy.

np. istniejący jeszcze w 1936 r. hamburski wydawca Christian Überreich, czy też „Jüdischer Verlag” w Berlinie (na podstawie korespondencji Stapo-Szczecin, WAP-Szczecin, Landratsamt Regenwalde, nr 639).

⁷⁶ „Vertrauliche Mitteilungen der Fachschaft Handel” nr 33 z dnia 25 VII 1941.

⁷⁷ Jw. nr 63 z dnia 31 XII 1941.

⁷⁸ Jw. nr 123 z dnia 12 VI 1942.

⁷⁹ *Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttums. Stand vom 31. Dezember 1938*. Leipzig.

⁸⁰ D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 978.

⁸¹ Jw., s. 984.

⁸² *Liste der in der Deutschen Bücherei unter Verschluss gestellten Druckschriften. Im Auftrag des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda bearbeitet von der Deutschen Bücherei*. Leipzig. Listy te ukazywały się od początku 1939 r., ostatnia według stanu na dzień 31 XII 1944. Por. D. Aigner, *Die Indizierung...*, op. cit., s. 981.

⁸³ Dla lat 1939 - 1942 ukazały się *Jahresliste... des schädlichen und unerwünschten Schrifttums*, kumulujące dane zawarte w zestawieniach miesięcznych.

Stosowaną formą restrykcji stało się umieszczanie na listach proskrypcyjnych całej produkcji piśmienniczej niektórych zagranicznych oficyn wydawniczych. Zakaz ten dotyczył głównie niemieckich instytucji wydawniczych na emigracji⁸⁴ oraz tych wydawców zagranicznych, których działalność edytorska określana była w III Rzeszy jako wroga hitleryzmowi. Powodem tego rodzaju restrykcji mogło być również „niearyjskie” pochodzenie właścicieli wydawnictw⁸⁵. W poszczególnych przypadkach zakazowi podlegały też określone serie wydawnicze. Najczęściej były to popularne powieści przygodowe dla młodzieży tłumaczone z języka angielskiego⁸⁶ oraz tzw. literatura rozrywkowa, przeznaczona dla szerokich kręgów mniej wybrednych czytelników⁸⁷. Aby w sytuacji spowodowanej wojną stworzyć władzom większą możliwość ingerencji oraz uniknąć ewentualności powstawania uchybień, spowodowanych odmienną interpretacją przepisów, w kwietniu 1940 r. prezydent Izby Piśmiennictwa Rzeszy Hanns Johst wydał zarządzenie modyfikujące treść przepisów z 1935 r. o „piśmiennictwie szkodliwym i niepożądanym”⁸⁸. Odtąd

⁸⁴ Problematyka niemieckich instytucji wydawniczych i twórczości niemieckich pisarzy na emigracji posiada już stosunkowo bogatą literaturę. M. in. wymienić tu można następujące pozycje: W. Berendsohn, *Die humanistische Front. Einführung in die deutsche Emigranten-Literatur*. Zürich 1946; F. C. Weiskopf, *Unter Fremden Himmeln*. Berlin 1948; K. Jarmatz, *Literatur im Exil*. Berlin 1966; M. Wagner, *Exil und Literatur. Deutsche Schriftsteller im Ausland 1933-1945*. Frankfurt a. Main — Bonn 1967.

⁸⁵ Np. zarządzeniem z 23 V 1935 zakazano rozpowszechniania całej produkcji wydawniczej „Graphia-Verlag” w Karlowych Warach, podając jako powód zakazu wydawanie przez tę oficynę literatury marksistowskiej. (WAP-Szczecin, Rep. 65a aks. 1948 nr 73 s. 33). Liczne przykłady podaje również w swojej dokumentacji J. Wulf, *Literatur . . .*, op. cit., s. 175 i in. Na liście piśmiennictwa zakazanego z 1938 r. umieszczono dwadzieścia takich wydawnictw: we Francji (7), Szwajcarii (6), Holandii (2), USA (2), Szwecji (1), W. Brytanii (1) oraz ZSRR (1).

⁸⁶ Po wybuchu wojny zakazano rozpowszechniania m. in. następujących serii wydawniczych (wydawanych i dopuszczonych do rozpowszechniania przed 1939 r.): *Jörn Farrow's Abenteuer*, *Die Abenteuer des Billy Jenkins*, *John Klings Abenteuer*, *Rolf Torrings Abenteuer*. Serie te obejmowały po kilkadziesiąt bądź też nawet kilkaset tytułów książek. Por. *Liste der für Jugendliche und Büchereien ungeeigneten Druckschriften*. Leipzig 1943, s. 5 i n.

⁸⁷ Charakterystycznym dokumentem w tej sprawie jest pismo gdańskiego Gestapo z 20 V 1941. (WAP-Gdańsk, Landratsamt Neustadt, nr 451, f. 1 i n.) Stwierdziło ono m. in.:

„Das Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda hat den Präsidenten der Reichsschrifttumskammer unter dem 25 IV 41 angewiesen, folgende Reihen minderwertiger und billiger Unterhaltungsschriften aus Gründen der Papiersparnis ab sofort einzustellen und den betreffenden Verlagen die Genehmigung zur Veröffentlichung einer Romanreihe zu entziehen:

- *Fischer Romanschatz*. Hans-Joerg Fischer Verlag. Düsseldorf.
- *Das grosse Erlebnis*. Freizeit-Buch Verlag. Dresden.
- *Mignon-Romane*. Mignon-Verlag. Dresden.

zakazowi rozpowszechniania miały podlegać nie tylko te książki, które „zagrożają narodowosocjalistycznym zamierzeniom kulturalnym”, ale również te książki i pisma, które „pozostają w sprzeczności z kulturalnymi i politycznymi celami narodowosocjalistycznych Niemiec”. Nowa wersja zarządzenia w jeszcze bardziej ostrej formie przypominała o zakazie rozpowszechniania a także przetrzymywania w handlu niepożądanego piśmiennictwa. Stwierdzała ona nadto, że zakaz obejmuje wszystkich autorów pochodzenia żydowskiego lub „pół-Żydów”, i to nawet wówczas, gdy ich nazwiska nie zostały umieszczone w wykazach piśmiennictwa niepożądanego.

Szczegółowe zalecenia wydawane dla wydawców książek i księgarzy nakazywały oddawanie zakazanego piśmiennictwa w ręce *Gestapo*, bądź też oddzielenie go (w zaplombowanych skrzyniach lub paczkach) od pozostałych zapasów księgarskich⁸⁹. Zalecenia te dotyczyły również literatury pochodzącej z krajów, z którymi Niemcy znalazły się w stanie wojny oraz niemieckich tłumaczeń tego rodzaju literatury⁹⁰.

Obowiązujące w Rzeszy zarządzenia o piśmiennictwie „szkodliwym i niepożądanym” rozciągnięto również na obszary włączone: Austrię i tzw. okręg sudecki w Czechach (1938 r.), Kłajpedę (1939 r.), a z dniem 15 kwietnia 1940 r. również na ziemie polskie przyłączone do Rzeszy. Inne rozwiązanie przyjęto dla tych ziem polskich, które przekształcone zostały w Generalne Gubernatorstwo. W Generalnym Gubernatorstwie listy „wrogiego, szkodliwego i niepożądanego” piśmiennictwa polskiego opracował i wydał jako druki ściśle poufne, przeznaczone wyłącznie do użytku służbowego, Wydział Propagandy przy tzw. Rządzie Generalnego Gubernatorstwa. W latach 1940 - 1944 opracowano trzy takie listy wraz jednym uzupełnieniem⁹¹. Listę literatury polskiej, która miała zostać wyco-

- *Der neue spannende Roman*. Holzwarth-Verlag. Düsseldorf.
- *Roman für Alle*. Vaterhausverlag. Köln.
- *Roman zur Freude und zur guten Unterhaltung*. Paul Schmidt-Verlag, Berlin.
- *Der Roman für Sie*. Neues Verlagshaus für Volksliteratur. Berlin.
- *Kelter Romane*. Kelter Verlag. Hamburg.
- *Tatsachen, Sturmvoegel, Wolf Greif*. Verlagshaus Freya. Heidenau b. Dresden.
- *Fred Fabers Abenteuer*. Vaterhansverlag. Köln.”

Policja otrzymała polecenie skonfiskowania egzemplarzy tych książek we wszystkich punktach sprzedaży i oddania ich na przemiał.

⁸⁸ *Anordnung über schädliches und unerwünschtes Schrifttum, Neufassung vom 15 IV 1940*. Zamieszczone w: „*Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*” nr 117/1940.

⁸⁹ „*Vertrauliche Mitteilungen für den Fachschaft Handel*” nr 7 z dnia 25 I 1941.

⁹⁰ „*Vertrauliche Mitteilungen ...*” nr 141 z dnia 12 VI 42.

⁹¹ 1. *Liste des deutschfeindlichen, schädlichen und unerwünschten polnischen Schrifttums. Nr 1. (Stand vom 30. April 1940)*. Herausgegeben von der Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda im Amt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete. Krakau. 1940. Buchverlag Ost GmbH, 47 ss., 1 nlb — Streng vertraulich: Nur für den Dienstgebrauch!

fana z obiegu bibliotecznego i handlu książkami przygotowywał również *Amt für Schrifttumspflege* w partyjnym resorcie Alfreda Rosenberga. Kierownik tego urzędu dr Bernhard Payr opublikował w 1939 r. listę polskiego piśmiennictwa, które należało usunąć z bibliotek ⁹².

2. *Liste des deutschfeindlichen, schädlichen und unerwünschten polnischen Schrifttums. Nr 2. (Stand vom 31. Oktober 1940). Herausgegeben von der Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda in der Regierung des Generalgouvernements. Krakau 1940. Buchverlag Ost. GmbH, 124 ss. — Streng vertraulich! Nur für den Dienstgebrauch!*

3. *Liste des deutschfeindlichen, schädlichen und unerwünschten polnischen Schrifttums. Nr 3 (Liste Nr 1 u. 2 sind hierdurch überholt) Stand vom 31. März 1942. Herausgegeben von der Hauptabteilung Propaganda der Regierung des Generalgouvernements. Krakau 1942, 231 ss. — Streng vertraulich! Nur für den Dienstgebrauch!*

4. *Liste des deutschfeindlichen, schädlichen und unerwünschten polnischen Schrifttums. (Ergänzung zur Liste Nr 3). Stand vom 31. Dezember 1943. Herausgegeben von der Hauptabteilung Propaganda der Regierung des Generalgouvernements. Krakau 1944, 68 ss — Streng vertraulich! Nur für den Dienstgebrauch!*

Por.: W. Chojnacki, J. Kowalik, *Bibliografia niemieckich bibliografii dotyczących Polski — 1900 - 1958*. Poznań 1960; S. Pazyra, *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*. Warszawa 1970, s. 49 i n.; T. Szarota; *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*. Warszawa 1973, s. 346 i n.

⁹² B. Payr, *Polnisches Schrifttum, das zu entfernen ist*. „Grossdeutsches Leihbüchereiblatt” 1939, ss. 179 - 191.